

A SZELLEM VILÁGKÖZÖSSÉGE FELÉ

Dobrica Ćosić

I.

Aligha tagadhatja valaki, hogy a világ az utóbbi évtizedekben alapjaiban megváltozott, és olyan gyorsan változik ma is, hogy a múlt, a történelem determinánsai vagy egészen fakók már, vagy pedig annyira átalakultak, hogy a letűnt idők százados igazságai manapság nemcsak érvényüket veszítették, hanem — gyakran — gátolják is, hogy adekvát és pozitív megoldásokat leljünk az emberi lét új feltételei közepe. Az egész mai civilizált és művelt világ kifelé tart a szellem ismert gravitációs rendszeréből, a századokon át örökérvényűnek tetsző törvények és rend hatósugarából. Felmondta a mozgás és a viszonyok megszokott rendjét, megváltozott a ritmusa, nagy, izgalmas, szédítő bizonytalanságba lendült; lélegzetelállító magasságok, izgalmas új horizontok tárulnak elénk, és ebbéli zavarunkban nem érkezünk, hogy számotvessünk magunkkal és a történelemmel.

Az élet sok megnyilvánulásában és területén a hagyomány elvesztette teremtőerejét. Innen ered az az általános törekvés, hogy föladjunk bizonyos eszméket, megszabaduljunk a dogmáktól és tanoktól, a múlt értékrendszerétől; általános lett a társadalommal, a renddel és törvényekkel való szembeszállás; általános jelenség, úgyszintén, a szubjektívizmus és a nihilizmus a történelemhez és a világhoz való viszonyunkban. Nemcsak a két világháború, a fasizmus szörnyűségei, Sztálin önkénye meg az áldemokráciák sokféle szabadságmegcsúfolása és bűnei, valamint a lehetséges atomháború apokalipszisétől való félelem rántotta ki a többé-kevésbé biztos talajt korunk emberének lába alól. Nemcsak a háborúk, pusztítások, krematóriumok, koncentrációs táborok, sztálini pörök, Hirosima tragédiája, Ázsia és Afrika

elsődleges feladata ma; annyi, hogy valami új és rendkívüli energiára van szükségünk, hogy pórázon tartsuk. Ez a tény döntő jelentőségű a világ jövőjére nézve. Az ember létezése óta először fél igazán az általános pusztulástól, először hisz igazán a világ totális pusztulásának lehetőségében; mi, ennek a bolygónak a lakói, ilyen értelemben egyaránt félünk a haláltól. Először a történelemben mindannyian egyenlők vagyunk az ilyen halál előtt, s ez — bizonyos tekintetben — az emberi közösség legnagyobb és legmesszehatóbb erkölcsi haladása. Ez a tény döntően befolyásolja civilizációnk erkölcsi, szellemi és intellektuális klímáját meg mentalitását, és eszerint korunk belső berendezkedését is; úgyszintén rámutat arra is, hogy feltétlenül hozzá kell látni az emberiség közös jövőjének felvázolásához.

A homo sapiens, különben, mint tudjuk, egész múltjában mindig a halálnak dolgozott; talán éppen legtöbbit a halálnak; tudásának és alkotókészségének legjavát állította a halál szolgálatába, úgy tetszik. Akkor is, amikor védekezett tőle. Talán legnagyobb és legidőtállóbb művészi alkotásainknak is a halál motívuma az ihletője. A halál tehát, kétségtelenül, a történelem felmérhetetlen jelentőségű alkotó tényezője.

Ám ennél a sovány vigasznál sokkal fontosabb szem előtt tartani a következőket: civilizációnkban a halál előállításának megvan a maga megfelelője az élvezetek és örömök előállításában. Úgy tetszik, más és korábbi civilizációkban meg korokban ez az egyensúly nem volt meg. Igen, az emberek egyetlen korban sem voltak olyan gazdagok halálban, mint manapság, de az élvezethajszolás lehetőségeiben sem. Ezek az ellentétek minden tekintetben kiegészítik egymást az okokban, a tartalmakban és következményekben. A halál ipara meglelte ellensúlyát az élvezeti cikkek iparában. De tévednénk, ha azt állítanánk, hogy ez a két ipar, a halál és az élvezetek ipara, egyszerűen korunk anyagi-műszaki színvonalának a kifejezője. Nem. Ennek a jelenségnek az okait és következményeit nem lehet racionális szempontok szerint megítélni. Mindebben mélyebb, titokzatosabb, irracionálisabb motívumok és tényezők is közreműködnek. Könnyen felfedezünk ezzel kapcsolatban még egy kiegészítő szabályosságot: demokratizálódott a halál, demokratizálódott az örömet és élvezeteket nyújtó cikkek is. Az ilyen élet- és társadalmi feltételeknek aztán megvan a maguk szellemi visszhangja, eszmei tükröződése is. Egy hedonista és nihilista világerzés, ez az, ami ebben a szellemi éghajlatban, alkalmazott és demokratikus formában oly erőteljesen kifejezésre jutott. Ez a két világnézet, ez a két állásfoglalás hatja át civilizációnkat. Korunk emberének érzékisége és nihilizmusa minden tekintetben egymást kiegészítő és elválaszthatatlan jelenségek; testvérek szinte; ugyanazoknak a társadalmi-történelmi és lélektani tényezőknek az eredői és ellentmondásai; a korszellelem ellenpontjai a nagy föllendülés és a társadalmi meg a személyi hatalom óriási felhalmozódásának korában, amikor a halál állandóan jelen van és azzal fenyeget, hogy megszakít minden kontinuitást.

Ezért úgy tetszik, a hagyományos optimizmussal nem sokra jutunk. Csupán azzal, hogy bízunk, lehetetlen alkotó módon építeni a világ jövőjét és megoldani lényeges problémáit. Határozott, de nem oktalan kételkedéssel kell fogadnunk az ember valamennyi szándékát, még jó-

szándékát is. Múlhatatlanul radikális bírálóat alá kell vennünk az összes kinyilatkoztatott eszményeket. Az ember soha nem látott erőre tett szert, és nem hihetünk csak a szavának. Az egész történelem erre int.

Az élet vagy halál válaszutján nem nehéz választani, bármely eszmei állásfoglalásból indulunk is ki. Történelmünknek nem ez az igazi dilemmája; ezt, legtöbbször, csak úgy eszelik ki, hogy a helyzet páto-szával eltereljük a figyelmet az igazi gondokról. Megvan az okunk rá, hogy a halál tekintetében való bőségünkről társadalmilag reálisabb és egzisztenciálisabb szempontból gondolkodjunk. Tudniillik: a halál elválaszthatatlan a hatalomtól; az, hogy létezik egy ilyen nagy, általános halál, magától értetődően feltételezi az emberek fölötti korlátlan hatalmat is. Annak a hatalomnak, amely ura egy ekkora halálnak, szükségszerűen uralkodnia kell az embereken is, hogy korlátozza szabadságukat, béklyóba verje alkotó kezdeményezésüket, megnyesegesse örömeiket. Az ilyen hatalom velejárója, hogy ma kis szabadságok és apró jogok léteznek a legdemokratikusabb társadalmakban is. Ezért aki manapság több szabadságot és új szabadságokat áhít, annak a halál ellen kell harcolnia, a halál mindenhatósága és szüntelen jelenléte ellen. A halál elleni harc és az emberiség általános, társadalmi meg szellemi felszabadulásáért való harc elválaszthatatlanok manapság. Ezt a harcot pedig, hisszük, a tudomány vívhatja meg legsikeresebben; ugyanaz a tudomány, amelyik fejünkre idézte ezt az ekkora halált. Ehhez a harchoz az embereknek egy újfajta hősiességre lesz szükségük. Ezt is megadhatja a tudomány. Ugyanaz a tudomány, amely annyi rettegést és bizonytalanságot hozott életünkbe. Az egyetemes tudomány kell hogy legyen ma a társadalmi viszonyok konkrét humanizációjának hordozója, a szabadság és az erkölcsi értékek megteremtője. Mert a tudomány nemcsak foglalkozás, nemcsak társadalmi réteg, nemcsak a kiválasztottak adottsága és joga; a tudomány ma az egész emberiség világérzése, a haladás és a világ sorsának fontos tényezője. Ha a tudósok mint a leghatékonyabb emberi képesség hordozói az új felismerésekkel és igazságokkal egyidőben nem törekszenek az új történelmi és társadalmi tudat kifejlesztésére is, ha nem munkálkodnak az ember társadalmi felszabadulásán, ha nem segítik az emberiséget, hogy megszabaduljon nemcsak az éhségtől, nyomortól és tehetetlenségtől, hanem a függőségtől, alárendeltségtől, államrendszerek tirannizmusától, tőkétől, teológiától, haszonelvű ideológiáktól, oligarchiától, bürokráciától, a „vezérektől” is, ha tehát nem fáradoznak azon, hogy megszűnjön az embereken való mindenféle uralkodás, mindegy, kié és kinek a nevében, akkor megtörténhet, hogy alkotó munkásságukkal nemhogy enyhítenék az emberiség szerencsétlenségét és szenvedéseit, hanem még csak fokozzák a bizonytalanságot.

III.

Egyre erősebb bennünk az a meggyőződés, hogy korunk sok kérdésének megoldása éppen a tudomány helyétől és társadalmi helyzetétől függ, attól, hogyan fogják fel maguk a tudósemberek társadalmi

szerepüket, milyen koncepciókat vallanak. A tudomány egyetlen társadalmi rendszerben sem önállósult; mint társadalmi tényező sohasem kapta meg azt a helyet, mely az ember és a közösség életében betöltött jelentős szerepénél fogva megilleti. A tudomány ma még nem szabad; sem anyagi, sem társadalmi helyzete nem engedi meg, hogy önállóan határozza meg céljait és feladatait, új értékeket teremtve mindig általános emberi síkon, az egyetemes humanitás javáért. Rendszerint az állam utilitáris követelményeinek, pártpolitikának, a pénzemberek, a beruházó kívánságának, az uralkodó ideológiának van alárendelve. S csupán akkor nincs így, ha a tudomány szabadsága megfér az uralkodó politikai alakulat érdekeivel, ha eredményei és törekvései nem veszélyeztetik a meglévő politikai struktúra és a vezető társadalmi erő közvetlen érdekeit. Az ilyen tudomány, a politikának alárendelt tudomány nemcsak hogy nem hozott semmi jót az emberiségnek, hanem — gyakran — inkább megcsúfolása volt a tudománynak és az emberiségnek is, sőt, nemegyszer a történelemben, egyenesen a zsarnokságot, a háborút, a halált szolgálta. A tudomány társadalmi helyzete a két domináns politikai világrendszer egyikében sem arányos a mai tudomány igazi társadalmi jelentőségével és társadalmi-történelmi felelősségével. Valamennyi társadalmi rendben a politikai és eszmei pragmatizmus hordozói azokat a tudományágakat és megoldásra váró feladatokat részesítik előnyben, amelyek — érdekeknek megfelelően — mindenekelőtt a saját ideológiai és politikai elképzeléseik homlokterében vannak. A társadalomtudományok és a bölcelet, a humanista gondolat egésze, vagy megfeneklettek, vagy válságban vannak, annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló szubjektív erők és a társadalom általános szükségletei szerint sokkal nagyobb anyagi és társadalmi támogatást érdemelnének és az emberiség értékteremtő törekvéseinek csúcsaiban lenne a helyük. A kritika mint a társadalomtudományok, a filozófia és más humanista tudományágak lényeges alkotóeleme nehezen egyeztethető össze az uralkodó alakulatok eszmei és politikai elképzeléseivel. Másrészt hiába fektetnek annyi pénzt, annyi anyagi eszközt a tudományos élet fejlesztésébe meg a tudósok életkörülményeinek javításába, az ügysem fejezi ki mindig és kétségtelenül az illető kormány törődését a tudománnyal. Ez gyakran nem más, mint annak a kellemes, az ambíciókkal megbékélt konformizmusnak a melengetése, amilyennel a tudomány legmagasabb csúcsaiban is találkozhatunk.

Ha a világ tudósgárdája nem tesz meg mindent önálló társadalmi szubjektuma kialakításáért, az objektív, egyetemesen emberi társadalmi kritériumok megállapításáért és érvényesítéséért, azért, hogy szabadon és világosan megnevezze feladatait, hogy felismeréseivel és vízióival befolyásolja a társadalom, a gazdasági és művelődési élet irányvételét, ha a tudós emberek öntudata nem válik társadalmilag és eszmeileg hatékonyá, nekünk igen sok okunk van rá, hogy nyugtalanokdjunk és aggódjunk civilizációnk jövőjéért.

Ez a bizonytalanság és a jövőtől való rettegés akkor sem csökkenne, ha a társadalom és annak politikai tényezői magukévá tennék a tudomány sok képviselőjének technokratikus és — szerintük — mindent megoldó műszaki elképzeléseit, amit a válságban levő ideológiák és

minden rendszer politikai bürokráciája mind gyakrabban meg is tesznek. Sok uralkodó politikai erő éppen a technokratikus elképzelések és műszaki tervezetek örvén próbálkozik manapság népe és a történelem előtt igazolást lelni zsarnokságára, erkölcsi vereségeire, a humanista célok és eszmények elárulására. A technokrácia ma a zsarnokság megbízható és használható szolgálja; a zsarnokság, nem a szabadság a technokrácia érvényesülésének legkedvezőbb közege. Ha netalán a világ technokratikus és műszaki elvű megszervezése valóra válik, akkor századunk végén a gondolkozó emberek joggal, de egyúttal rezignáltan mondhatják majd Nietzschevel: igen, isten meghalt, csakhogy az ember is képtelen élni.

A tudomány tökéletes beleágyazódása a társadalmi élet egészébe, objektív anyagi és politikai feltételek létrehozása a tudomány komplex társadalmi szerepének gyakorlásához; különösen kritikai szellemének ápolása, amikor a tudomány a társadalmi gyakorlat bírálója és egyzersmind alakítója is; olyan feltételek teremtése, amikor a tudományos igazságok akadálytalanul objektív erkölcsi igazsággá válhatnak, amikor a tudományos felismerés és maga a tudomány az egész társadalom szellemi tartalmát képezi, s végezetül, amikor a tudományos igazságok olyan általános érvényű értékekké lesznek, hogy meghatározzák a társadalmi és az emberek közötti viszonyokat, az emberek elvi állásfoglalását és magatartását, — ez ma a legnagyobb, rendkívül nehezen teljesíthető feladat, ám olyan cél és program, mely korunk elengedhetetlen szükségszerűsége. Megvalósulása radikális változásokat igényel a társadalmi struktúrában, új társadalmi elképzelések, új civilizációs célok kialakulását. Minden tekintetben lassú és bonyolult folyamat ez.

Különben nehezen hihető, hogy a technikai civilizáció, grandiózusan és szükségszerűen, egyetemes humanista civilizációvá alakul. Különben, korunk minden bősége, sokféle kényelme és élvezete ellenére, amelyek mind a tudománynak és alkalmazásának köszönhetők, a világ gyarlósága és emberi problematikája nemcsak hogy nem enyhül, hanem tragikusan még növekszik. Másképp nehezen hihető, hogy az emberiség egzisztenciális problémáit — az éhséget, a létfenntartás legelemibb eszközeinek hiányát, a primitív életfeltételeket, a szellemi és erkölcsi nyomort és így tovább — sikerül gyorsan és hatásosan megoldani; az történik majd, hogy korunk megannyi tragikus paradoxona és lesújtó ellentmondása mindenható századunk erkölcsi vádirata lesz. Mert bűnből és szenvedésből még mindig több van ebben a mi világunkban, mint örömből és boldogságból, tekintet nélkül a XX. század elviharzott hat évtizedének rendkívüli, lenyűgöző anyagi-műszaki és műveltségbeli haladására.

IV.

Alvin Weinberg amerikai tudós és Leonid Leonov szovjet író, két különböző eszmei állásfoglalásból kiindulva, de a meggyőződés egyazon tüzével egyazon kérdést feszeget. Szerintük a világ jövőjének alapvető problémája a túlnépesedés. Mi lesz alig néhány évszázad

múlva húszmilliárd lakosú bolygónkkal, mert annyian leszünk rajta, amennyiben — természetesen — nem ritkítják meg a lakosságot néhány atombombával, vagy ha nem szabályozzák a születéseket? Hogyan jutnak elegendő élelemhez az emberek, hogyan láthatják el magukat minden más szükségessel, hol lakjanak, mit dolgozzanak? Igen, mit dolgozzanak? És melyik társadalmi-politikai rendszer lesz az uralkodó? Hogy ne kapjunk hajba a kommunizmus körül, valóban, mi lesz akkor a szabadság és egyáltalán lehetséges lesz-e? Igen, milyen lesz akkor ez a mi szent, tragikus, öröktől fogva áhitott szabadságunk?

Egy konkrét tényt kell ebben a pillanatban előrebocsátanom. Jelentősége is olyan, hogy mindezekkel a kérdésekkel szemben előnyben kell részesíteni. Mert hiába minden ellenvetés: az emberiséget gyorsan és feltartóztathatatlanul egyazon gond, egyazon feladatok egyesítik; minden antagonizmus és különbség ellenére mind jobban gyökeret ver az a meggyőződés, hogy az emberiség létkérdéseit ugyanazokkal az eszközökkel kell megoldani: a tudomány és a technika segítségével, mindegy, hogy a lét folytatásához szükséges energia biztosításáról, vagy a társadalom, valamint az élet és a civilizáció fenntartásához feltétlenül szükséges intézmények megszervezéséről van-e szó. Különbség leginkább csak annak eldöntésében mutatkozik, hogy mely tudományágot részesítsük előnyben, illetve melyiktől ne kérjünk tanácsot, melyikre hallgassunk kevésbé. A mai eszmei szembenállást ezért át kell hidalni az eszmék nagy reneszánszával, az emberi tudat és mentalitás felszabadításával a régi egoista korok előítéleteitől, az egyetemes emberi közösség ideológiájának és társadalombölcseletének megalapozásával és újraalkotásával túl kell haladnunk őket. Csupán bizonyos filantróp és kozmopolita eszmék, amelyek — állítólag — jobbá teszik az embereket, mint amilyenek, jókká és emberbarátokká, amilyen csak a kisebbség, internacionalistákká, amilyenek csak kevesen lehetnek és kevesen akarnak lenni, egymagukban nem hozzák meg a történelem átalakulását. A történelem újjászületése mindenkélettől a csalhatatlan és megvesztegethetetlen életösztön hatására, az élet egységes és egymást kiegészítő anyagi és termelési alapjának hatására, a civilizáció egységesített struktúrájának hatására fog megtörténni, melyben az emberi és társadalmi viszonyok mindinkább egyazon, egységes tényezőktől függnének. Ez nem jelenti azt, hogy egy ellentétek nélküli világban hiszünk, amelyben nincs különbség, nincsenek dilemmák; ez csak azt jelenti, hogy meggyőződésünk szerint feltétlenül át kell hidalni a meglévő ellentéteket, különbségeket és dilemmákat, ugyanakkor pedig egy más világ körvonalait sejteti, mely „magasabbrendű”, másféle antagonizmusokkal, különbségekkel, emberi dilemmákkal és bizonytalanságokkal teljes.

A mind gyorsabban és mind sokoldalúbban kialakuló egységes világ csak látszólag, bizonyos elemi és anyagi feltételezésekben, csak kezdetlegességében, első szakaszában olyan, mintha elveszítené a különféle történelmi, nemzeti, földrajzi, művelődési feltételek és determinánsok által teremtett sajátos vonásokat. A világ nem azért egyesül, hogy mindannyian mindenben egyformák legyünk; a világ azért egyesül, hogy a népek és emberek társadalmilag és erkölcsileg egyenrangúak

legyenek, szabadon különbözzenek, szabadon nyilváníthatassák nemzeti, társadalmi, műveltségi és egyéb sajátosságaikat, hogy végre is minél jobban, alaposabban megismerjük egymást, egyenként és együttvéve.

A kultúra egyetemességét, azt hiszem, helytelen volna úgy értelmezni, hogy az valami egységesített, uniformizált, holmiféle „kiber-netikus kultúra”; nem, ezen olyan tárgyi feltételek létrejöttét kell értenünk, amikor is minden nyelv kultúrája bolygónk valamennyi lakójának jelenvalóvá és beszédessé válik. Értékrendszerünk gazdagodása ez, melyben a hagyományosan korlátok közé szorított nemzeti, eszmei, földrajzi és faji értékcsalák átengedik helyüket egy mind gazdagabb, egyetemesen emberi értékrendszernek. A kultúra egyetemessége alkotó és demokratikus módon cselekvő hatásúvá teszi az összes civilizációk, minden társadalom, minden náció, a világ valamennyi faji-földrajzi térségének szellemi értékeit. A műveltségi egyetemesség az emberi szellem, intellektus és szenzibilitás gazdagodása, mert egyesíti az egész világkultúra valamennyi sajátosságát, gyarapítja életünk serkentő és ihlető tényezőit.

Ilyen szempontból aztán, úgy vélem, sok okunk van rá, hogy határozottabb formában is felvessük a nemzeti intellektuális közösségek mind eszmei, mind társadalmi megalapozásának, úgyszintén e szellemi közösségek nemzetközi szövetsége életrehívásának ügyét. Mindezek csak ebben legyenek egységesek: az ember a legfőbb érték és a történelem egyetlen értelme; és hogy a személyes érdek integrális része az egész emberi közösség érdekeinek. A tudományok és művészetek, a „technikai műveltség” és „szellemi műveltség” szövetségekre tömörítése, a társadalmon belüli kapcsolatok, az együttműködés és kölcsönhatás megszervezése a szellemi alkotómunka minden területén, meghatározott társadalmi akciók közös terveinek elkészítése, egységes és szervezett fellépés a társadalom műveltségi struktúrájának kialakításában, valamint a politikai és gazdasági tényezők befolyásolásában, az összes szellemi tevékenységek összefogása korunk társadalmi kérdéseinek megoldása céljából, röviden: civilizációnk humanista irányba való terelése, és ennek a szellemnek az elültetése — a tudomány, a művészet, a kultúra képviselőinek, úgy tetszik, új reneszánszot eredményező vállalkozása lenne napjainkban. Mert a szakosítás és a parciálizáció mind erősebb lendületet vesz a szellemi alkotómunkában; hiszen törvényszerű folyamat ez, a társadalmi munkamegosztásban ez a haladó. Ám ha ezt a folyamatot nem kíséri egyúttal az a társadalmilag megszervezett törekvés is, hogy az eredmények egyesítésével és az irányvétel összehangolásával olyan tárgyi feltételeket teremtsünk, melyekben mind sokoldalúbban kiteljesedhetnek a szellemi tevékenységek kölcsönhatása meg a tudományos, esztétikai, erkölcsi és ideológiai értékek legmagasabb fokú integráltsága, ha tehát nem gyűrjük le a társadalmi munkamegosztásban a szakosítás káros következményeit, akkor ez a civilizáció, minden ereje és gazdagsága ellenére, mind egyoldalúbbá, mind tragikusabbá válik. Az általános társadalmi és egyetemes emberi értékeknek ez a mennyiségi és minőségi egyoldalúsága, végső soron, mint szegénység és tehetetlenség nyilatkozik meg, a tudomány és technika századának csődjeként. Mert a tudományok nagy általánosságban kiegészítik egymást, bizonyos objektív

kölcsönhatás van közöttük, a tudomány és a művészet kapcsolatai, azonban, mindkettő kárára, vészesen fejletlenek és szegényesek. Sőt talán még több az ellentét közöttük, mint régebben, még gyakoribb a szakmai, céhi szűkkeblűségből eredő semmibevevés, lebecsülés. A tudomány vagy a művészet egyoldalú magasztalása minden kultúrkörnyezetben és társadalomban hallható. Mindezért, azt hiszem, a társadalmi-politikai rendszerre és a civilizáltság meg az általános műveltség fokára való tekintet nélkül a szellemközösségek életrehívása napjaink parancsoló szükségszerűsége, mert ez az útja az összes szellemi tevékenységek összefogásának a társadalom humanizálása, az egyetemesen humanista civilizáció és műveltség megteremtése céljából.

1964. december

Borbély János fordítása